

УДК 81'1(512,154)

КАЛЕНДАРНЫЕ НАИМЕНОВАНИЯ И ИХ ВЗАИМОСВЯЗЬ С НАИМЕНОВАНИЯМИ ПРИРОДНЫХ ЯВЛЕНИЙ

К. Сагындыкова

Рассматриваются календарные названия и их взаимосвязь с названиями природных явлений.

Ключевые слова: календарь; фаза; месячный календарь; годовой календарь; узловой календарь; 12-летний животный циклический календарь; дождь; снег; ветер; ветерок; весна; лето; осень; зима.

CALENDAR NAMES AND THEIR RELATIONSHIP TO THE NAMES OF NATURAL PHENOMENA

K. Sagyndykova

This article considers calendar names and their connection with the names of natural phenomena.

Keywords: calendar; phase; a monthly calendar; an annual calendar; calendar anchor; 12-year-old animal cyclical calendar; rain; snow; wind; breeze; spring; summer; autumn; winter.

Бизди курчап турган айлана чөйрө ар дайым өзгөрүү абалында болот. Анда эч өзгөрүлбөс жана туруктуу эч нерсе жок; анда бардыгы кыймылда жана өзгөрүүгө дуушар болуп турат. Мындай өзгөрүүлөр кандайдыр бир убакыттын чегинде өтөт да, убакыт материянын жашашынын бирден бир негизги формасы болуп саналат. Анын өзгөчө формасы болуп мейкиндик эсептелет. Бирок материянын эки формасы – убакыт жана мейкиндик бири-биринен бөлүнүп каралбайт. Биз дүйнөнү мейкиндик жана убакыттан сырткары деп эсептей албайбыз.

Убакыттын негизги касиети болуп анын кайталанбастыгы, убакыттын агымы ар дайым бир жактуу – өткөндөн келеркиге багытталынышы менен айырмаланат.

Адам коомунун бардык турмушу убакытка байланышкан, күн жана түндүн, ошондой эле, жылдын алмашышы менен жөнгө салынып турат. Убакытты өлчөө үчүн жаратылышта төмөнкүдөй кубулуштар табылган: күн менен түндүн мезгил-мезгил менен алмашышы жана айдык, жылдык алмашуусу ушул кубулуштар айдын жердин айланасында айлануу кыймылы жер шарынын суткалык айлануусунан келип чыгат. Ошондой эле, жердин күндүн айланасындагы кыймылы. Ушул кубулуштар – убакытты өлчөөнүн негизги бирдиги болуп, ар түрдүү календарлык системанын негизине коюлган сутка, ай жана жылды түзөт.

“Календарь” латын тилиндеги “Calendarum” жана “calendae” дегенден келип чыккан. “Calendarum” деген сөз “бересе китепчеси” дегенди билдирет. Байыркы Римде айдын биринчи күнүндө карыз берген адам процент алган, бирок ар бир айдын биринчи күнү “calendae” (“Календы”) деп аталган. Ошентип, римдиктер 1-январды “calendae Januariæ” [1, 401–406 бб.] деп аташкан.

“Календарь” деген терминден бир ар кандай эсептөө системасынын узакка созулган аралыгын билебиз, өзгөчө жер шарынын суткалык айлануусунда пайда болуучу жаратылыш кубулуштарынын мезгил ченеми үчүн колдонулат; ал – айдын жердин айланасындагы кыймылы жана күндүн бир жылдык айлануучу ченеми. Убакыттын созулган аралыгын – *эра, кылым, жыл, жума* жана *күн* деп бөлүштүрөт.

Кийинчерээк байыркы адамдар айдын мезгил-мезгили менен өзүнүн сырткы түзүлүшүнүн өзгөрүшүн баамдашып кезек-кезек менен айдын жаңырышынын төрттөн бирине өтүшүнө, андан кийин жарым айдын жаңырышына, анан төрттөн бирине жана кайрадан ай жаңыруусуна көңүл бурушкан. Айдын ушундай ар түрдүү көрүнүштөрүн *фазалар* деп аташкан. Эки окшош фазанын ортосундагы убакыт, мисалы, айдын кайрадан жаңырганга чейинки убакытты эң алгачкысын 30 күн деп аныкташкан. Ошентип, айдык эсептөө – суткага караганда чоңураак,

убакыттын эсептөө бирдиги пайда болгон. Мындай айдык эсептөө көбүнчө байыркы элдердин календарында негизги мааниге ээ болгон: мисалы: кытайларда, вавилондордо, еврейлерде, индеецтерде ж.б. элдерде.

Айдык календарь көчмөн турмушта жашаган байыркы түрк элдерде да болгон. Качан гана адамдар отурукташкан турмушка келгенде, б.а. жерди иштете баштаганда, айдоо жана оруу-жыюунун мөөнөтүн белгилөө зарылдыгы келип чыккан. Ошондой эле жазында жерге көк чыгып, жаныбар төлдөп, жайында мал жайытта болуп, күзүндө кыштоого айдалып келген. Ушул мөөнөттү аныктоо үчүн жылдын алмашуусу жана күндүн ачыктан-ачык кыймылы менен байланышта болгон. Кыш, жаз, жай жана күздүн келишин алдын ала байкап-сезүү зарылдыгы биринчи күн календарынын пайда болушуна алып келген, же болбосо айдык календарга чоңураак убакытты эсептөө бирдиги күн жылдыгы (күндүк жыл календары) болуп саналат.

Жазуу-сызуу пайда боло элек мезгилде күндү эсептөө таякка белги салуу же атайын ичке жипке түйүн байлоо менен жүргүзүлгөн.

Байыркы адам белгилүү убакыттын ичинде жаратылыштын ар кандай өзгөрүшүнө жана белгилүү эрежеде кайталанышына көңүл бурушкан. Эки кыш же жайдын ортосунда ар дайым бирдей сандагы таякка белги жасоо же жип түйүү керек экендигинин зарылдыгын түшүнүшкөн. Мындай мыйзамдуулукту билүү менен адам алдын-ала бирдей сандагы түйүндү байлап, андан кийин ар күн сайын бирден түйүндү чечүү менен качан тиги же бул жыл алмашып келээрлигин билишкен [2, 348 б.]. Алгач ушундай жипти түйүү календары жөнүндө 2500 жыл мурун жашаган байыркы перс падышасы Дарий I-нин жүрүш тарыхынан билишкен. Ал кол астындагыларына анын кайтып келишин, белгилүү күндү гана күтүүсүн, ошого карата бирден түйүндү чечүүнү буюрган.

Жипти (байлоо) түйүү календары кээ бир Түндүк Сибирь элдеринде (якут, эвенки, мансы жана башкаларда) өткөн кылымдын аягында деле кеңири колдонулган.

Түрк-монгол, иран элдеринде байыртадан бери эле 12 жылдык жыл сүрүү жашап келе жатат. Ар бир жылдын цикли төмөнкүдөй тартипте айбанаттардын аттары менен белгиленет: чычкан, уй (же өгүз), жолборс, коен, улу же балык, же крокодил, жылан, жылкы, кой, маймыл, тоок, ит жана доңуз. Айырмасы эле өз тилиндеги сөз менен атаганда. Бул календарь жалпыланып “12 айбанат циклинин календары”, – деп аталат.

Бул жөнүндө дүйнөгө белгилүү тарыхчы, академик В.В. Бартольд мындай деп айткан, “что в Китайской истории династии Тан-Шу (618–907 гг.)

... именно о киргизах, что у них года составляет 12 цикл и обозначаются названиями животных” [3, 22 б.].

Мындай айбанаттардын 12 жылдык цикли менен эсептөө эң акыркы мезгилге чейин Орто Азияда жашаган элдердин арасында кеңири колдонулган: түрк, түркмөн, кыргыз, казак, өзбек жана ошондой эле көбүнчө Тажикстандын тоолуу райондорунда жашаган элдерде. Ар бир 12 жылдык цикл түркмөндөрдө “муче”, өзбек менен тажик элдеринде – “мульдзар”, “мульчар”, (б.а. мерчим) “муджал”, “мучал”, бирок тоолуу Тажикстандын кээ бир райондорунда (мисалы, Тавильдарь) – “мурча”, казактарда “мүшел”, кыргыз тилинде “мүчөл”.

Календарлык атоолордун аба ырайы менен болгон карым-кагышы жөнүндө айтсак: жаан/чачын – булуттан жана нымдуу абадан пайда болуп, булуттан жамгыр, ак жаан, кар нөшөр, өткүн, шыбыргак, кар, кар суу түрүндө жаайт.

Кыскаубакытка жана узакка созулуп, тынымсыз же мезгил-мезгили менен жааган *жамгыр*, чоң-чоң тамчылуу, кыска мөөнөткө созулган жамгыр – *кара жамгыр*, майда тамчылуу, узакка созулган жамгыр – ак *жаан*, тамчы тез ылдамдык менен түшүп, катуу жааган жамгыр – *өткүн*, томолук муз түрүндө жаап өткөн атмосфералык жаан-чачын – *мөндүрдү* календарлык атоолор менен байланыштырып карап көрсөк, бардыгы жаз жана жай мезгилдерине туура келет. *Мөндүр* – көбүнчө июнь – айында түшсө, *чагылгандуу жаан* – июнь, июль айларында болуп өтөт.

Кар – ак түстөгү кышкы атмосфералык жаан-чачын, кыш күндөрүндө жер бетин каптап жаткан ушундай жаан-чачындын туташ массасы. Кыргыз тилинде *кар* түшүп жаткан формасы боюнча жана түшкөн кар бүртүгү боюнча айырмаланат, ошого жараша ар түрдүү аталат. Аларга *кыламык кар*, *сонор* (*сонор кар*), (мааниси бирдей), *шыбыргак*, *кымкар* (бүртүктөп жааган кар), майда мөндүрлүү кар, *касаба/күрткү* (кар) кирет. Ушулардын бардыгын календарлык атоолор менен байланыштырып карап көрсөк, көбүнчө кышында түшүп, жер бетине кар кыртышын пайда кылат. Ал эми *сары карды* ала турган болсок, ал жаз алдында жаап, тез эле эрип кетет.

Зампар/сампар болсо кыштын аягында же кыш аяктап калган мезгилде бурганактап, уйгу-туйгу түшүп жаайт.

Капсалаң – өзгөчө кыштын аягында жаап өтөт.

Аба агымынын кыймыл-аракетине байланыштуу болгон лексемаларды да календарлык атоолор менен байланыштырып карасак, *шамал*, *жел*, *керимсел* жылдын ар кайсы мезгилдеринде болуп өтөт.

Кар аралаш соккон муздак, катуу шамал – *бороон*, кар кыртышын учуруу менен болгон шамал – *бурганак*, кардын жаашы менен кошо жүргөн шамал – *борошо* кыш мезгилине туура

келет. *Кардуу бурганак* бийик тоолуу аймактарда жайында болушу мүмкүн.

Дагы бир шамалдын түрү болгон *жел* жана анын түрлөрү көбүнчө жаз, жай, күз айларында болот. Кеч күздөгү соккон жел – *сары жел* деп аталат.

Ошондой эле эртең менен, таң эртең менен кечинде болуучу жел дагы, мисалы: *айдарым* – (эргели кеч жүрүүчү салкын жел), *таңкы жел* же *сыдырым*, *таңкы жел*, *сыргак жел* (жеңил тоодон соккон жел), ал эми адамга жагымдуу соккон шамал – *сүйкүмдүү жел*, *сыдырым жел*, *мелүүн жел* ушул мезгилдерде болуп өтөт.

Керимсел – өзгөчө жай мезгилинде гана болот.

Жыйынтыктап айтканда, байыркы элдерде да (кытай, вавилон, еврей, индеец) айдык эсептөө календары болгон. Жазуу-сызуу пайда боло элек мезгилде күндү эсептөө таякка белги салуу же атайын ичке жипке түйүн байлоо менен жүргүзүлгөн.

Түрк-монгол, иран элдеринде байыртадан бери эле 12 жылдык жыл сүрүү жашап келе жатат.

Бул календарь жалпыланып “12 айбанат циклинин календары”, – деп аталат.

Календарлык атоолордун аба ырайы менен болгон карым-кагышы жөнүндө жалпылап айтсак, жамгыр, мөңдүр, өткүн жаз жана жай мезгилдерине туура келет да, ошол мезгилдерде болуп өтөт. Кар болсо кышында түшөт. Шамал, жел жылдын ар кайсы мезгилинде болот. Ал эми керимсел – өзгөчө жай мезгилинде гана болот.

Убакыт өлчөмүн билдирген ай “месяц”, күн “день”, жаз “весна”, жай “лето”, күз “осень”, кыш “зима” кыргыз тилинде эзелтен келаткан төл сөздөрү.

Адабияттар

1. *Идельсон Н.И.* Календарь / Н.И. Идельсон // Большая Советская Энциклопедия. Изд. 2-е, Т. 19. М., 1953. С. 401–406.
2. *Геродот.* История в девяти книгах / пер. Ф.Г. Мищенко. Изд. 2-е. М., 1888. С. 348.
3. *Бартольд В.В.* Киргизы: исторический очерк / В.В. Бартольд. Фрунзе, 1927. С. 22.